

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XV

Neřir Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER - A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XV

İstanbul - 1995

HANS-PETER LAQUEUR, *Osmanische Friedhöfe und Grabsteine in Istanbul*. (Osmanlı Mezarlıkları ve Mezartaşları) Tübingen, Ernst Wasmuth yayınevi 1993 (Istanbul Mitteilungen/Beiheft 38). s. 220

Mezarlıklar, milletlerin kültürlerinin parlak bir göstergesi ve üzerinde yaşanılan toprakların vatan olduğuna işaret eden tapu belgeleri olduğu kadar, bunların ne derecelerde korundukları da, o toplumun içinde bulunduğu medeniyet seviyesinin bir işaretidir. Bu değerlendirmeden hareketle, günümüzde toplumumuzun içinde bulunduğu kültür ve medeniyet karnesinin bu konuda pek de parlak olmadığı açık bir şekilde görülür. Kaybolup, her geçen gün biraz daha tahrib olunan, yol ve meskûn saha tahribine açık tutulan, genelde bütün tarihî mekânlar ve özel olarak mezarlıklar, yalnız bu anlamda fizikî bir tahribâta uğramazlar, aynı zamanda üzerindeki mezarların tarih, kültür ve sanat tarihi yönünden yerine konulmaz vasıftaki maddî varlığı da sorumsuzca ortadan kaldırılır. Hülâsa, eski Osmanlı topraklarında kalan tarihî eserlerin ve mezarlıkların korunmadığı ve tahrib edildiği hakkında yapılan şikâyetlerin inandırıcı bir yanı olmadığı, bu tür ayıplamaya ve şikâyete muhatab olan komşularımızın, bize yaptıkları yüz kızartıcı hatırlatma ile de ifâdesini bulur: "Önce siz kendi elinizdekileri koruyun!" Türkiye, kendi vatanlarında kendi mezarlarının geleceğinden emin olmayan insanların ülkesi durumuna sokulmuştur.

Daha önceleri Osmanlılarda güreş sporunu konu alan doktora çalışması (*Zur kulturgeschichtlichen Stellung des türkischen Ringkampfs einst und jetzt*. Peter Lang yayınevi, Frankfurt-Bern 1979. Tarafımdan yapılan bir tanıtma için bkz. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 8-9, 1980, 328-331) ile tanıdığımız Hans-Peter Laqueur, daha sonraki çalışmalarını İstanbul'daki Osmanlı mezarlıkları üzerinde yoğunlaştırmıştır. Hans-Peter Laqueur, daha önce de Jean-Louis Bacque-Grammont ve Nicolas Vatin ile beraber bu konuda çok önemli ve benzerî çalışmalar için örnek alınacak derecede mükemmel, temel yayınlarda bulunarak (Bkz, *Stelae Turcicae I. Küçük Aya Sofya*. Istanbul Mitteilungen 34, 1986, 441-540; *Stelae Turcicae II. Cimetières de la mosquée de Sokollu Mehmed Paşa à Kadırga Limanı, de Bostancı Ali et du türbe de Sokollu Mehmed Paşa à Eyüb*. Tübingen 1990, Ernst Wasmuth yayınevi. Istanbul Mitteilungen. Beiheft 36; *Corpus de Stelae Turcicae V. Le tekke bektâşi de Merdivenköy*. Anatolia Moderna/Yeni Anadolu, 2, 1991, 92-135), sahanın önde gelen isimleri arasında bir yer edindiğini göstermiş bulunmaktadır. Dr. Laqueur, bu sefer tanıtılmak istediğimiz eserinde, Eyüp, Üsküdar, Beyoğlu ve Boğaz'ın her iki yakasındaki ve Marmara Denizi' kıyısındaki yerleşim birimlerinde yer alan mezarlıklar başta olmak üzere, İstanbul'daki büyük mezarlıkları ele almakta (Die Flächenfriedhöfe, s. 6-52: Die Friedhöfe vor der Landmauer - Eyüb: Die Gräberfelder im Ort - Die Friedhöfe oberhalb von Eyüb - Das Nordufer des Goldenen Horns und Beyoğlu - Die Friedhöfe der Vororte: Der Bosphorus - Das anatolische Ufer - Die Vororte am Marmarameer), şehir içindeki hazirelere ve yabancıların defnoldukları mezarlıklara ise müstakil kısımlar tahsis etmektedir. (Die Gräberfelder bei Kultbauten, s. 53-55; Exkurs: Abendländisches Friedhofswesen, s. 62-67). Eser, İslâm'da mezar telakkisi ve genel olarak Osmanlılar'da defin âdetlerindeki gelişmeler hakkında temel bilgiler vererek başlar (Einleitung, s. 1-5) ve İstanbul mezarlıkları ve bunların vaktiyle.

OSMANLI ARAŞTIRMALARI - XV.

kapladıkları geniş alanları tek tek ele alarak devam eder. Burada, şehrin geniş yerler işgal eden mezarlıklarının, zaman içinde nasıl tahrib edildiği, alan itibariyle küçülerek, nasıl giderek ortadan kalktıklarını, yol, bina, meydan, ve iş yerleri (meselâ, Edirnekapı Mezarlığı'nın yanına ekme fabrikası yapmak için hem Müslüman ve hem de hemen yanındaki Yahudi mezarlığını ortadan kaldırmak) gibi kullanım yerlerinin nasıl kurbanı olduğunu öğrenmek mümkün olmaktadır. Vaktiyle, sağlık nedenlerinden ötürü, meskûn bölgelerinin uzağında ve genelde şehrin dışında kalmasına dikkat edilen mezarlıkların, bugün kesif yerleşim sahalarının aralarında, çevredeki evlerin bahçeleri gibi, sıkışık kalmaları, bunların tahribindeki en önemli etkenlerin başında gelir. Tepebaşı meyilinden (Tozkoparan) Azapkapı'ya uzanan Eski Küçük Mezarlık'dan (Petits Champs) veya Taksim'den (Kışlası ve Parkı, Park Oteli, Gümüşsuyu, Ayaspaşa, Küçük Çiftlik)'den Harbiye'ye kadar uzanan Büyük Mezarlık'dan (Grands Champs) geriye hiçbir iz kalmaması, müellifin verdiği örneklerden sadece çarpıcı olanlarıdır. Bu Büyük Mezarlık bölgesinde inşa edilmiş bulunan Alman elçilik binası bahçesinde, bazı mezar taşlarına raslamak bugün için dahi mümkündür. Eski ve nüfus hareketleri hızlı ve kontrolsüz gelişen bir şehirde mezarlıkların sahib oldukları alan itibariyle en uygun şekilde korunabilmesini sağlayacak önlemleri almak zor bir iş olmalıdır ve yüzyıllara varan bir derinlikten gelen böyle bir birikim milyonlarca mezar anlamına gelir. H. von Moltke'nin vaktiyle yaptığı hesaba göre, yaşam ortalaması 25 sene ve şehrin Müslüman nüfusunu ortalama 300 bin kabul etmek şartıyla, fetihden II. Mahmud devrinin sonuna kadar İstanbul'da beş milyon Türk gömülmüş olmalıdır. (Laqueur, *Tanıtilan eser*, s. 9) Zaman içinde gelişen ve büyüyen şehirlerin, vaktiyle dışında kalırken, zamanla büyüyen şehrin içinde kalan mezarlıkların, küçülmeleri, istimlak edilerek tamamen ortadan kalkışları, tahrib yolu ile yok edilişleri ve yakışıksız kullanım alanları ile zedelenmeleri olgusunun ise, Avrupa'nın büyük şehirlerinde de gözlenmiş bir gelişme olduğunun örneklendiğini görmek (Bkz. Exkurs, s. 62-67), vicdanları rahatlatan bir emsâl olmamalıdır.

XIX. yüzyıl boyunca, toplumun yaşamakta olduğu değişiklikler, diğer sahalarda olduğu gibi Müslüman kesimin defin mekânlarında da değişikliklere yol açmıştır. Şehir içinde yeni hazirelerinin, türbelerin artık oluşmaması, genelde değişen ekonomik şartlar ve özelde devlet ricâli ve Hanedan ve Saray mensuplarının daha evvelki yüzyıllarda sahib oldukları ekonomik güçlerini kaybetmeleri ile yakından ilgilidir. Bu kesim için, özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yoğunluk kazanmak kaydıyla, özel hazirelerin yerini, Padişah türbeleri civarı, (II. Mahmud'un Türbe'si gibi) veya Selâtin câmiileri hazireleri (Fatih, II. Bayezid, (Yavuz) Selimiyye, Sultan Ahmed ve Süleymaniyye gibi) alır. 1850'den beri vefat eden 31 sadrazamdan, yalnızca dokuz tanesinin müstakil türbelerinde defn edilmiş olmaları (Keçecizade Fuad Paşa ve Mahmud Nedim Paşa gibi) ve bunlardan yalnızca üç adetinin mevcut hazirelere, ikisinin ise Eyüp mezarlığında yer almış olduklarının belirtilmesi, bu gelişmeyi teyid eder. (Bkz. Zur Entwicklung des Istanbuler Bestattungsbrauchtums im 19. Jahrhundert, s. 56-61).

Çalışmanın ikinci kısmı doğrudan mezartaşları ile ilgilidir. Burada Mezartaşları, kitabeleri ve süsleme ve serpuş türleri başta olmak üzere

mezartaşlarının şekilleri üzerinde durulmaktadır. Mezartaşları için de, Osmanlı vesikalarında olduğu gibi (bu konuda en son ve etraflı bir çalışma olarak bkz. M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili -Diplomatik-*, İstanbul 1994) kendilerine özgü müşterek bir ana rükün tesbit edilebileceği, Erich Prokosch'un çalışmalarından (*Osmanische Inschriften auf Gräbern bei der Moschee des Kabataş-Klosters in Tophane-Istanbul mit einer Einführung in die osmanischen Grabinschriften in türkischer Sprache*. Sonderabdruck aus dem *Jahrbuch des Österreichischen Sankt Georgskollegs* in Istanbul 1975/76, 1976 ve *Osmanische Grabinschriften. Leitfaden zu ihrer sprachlichen Erfassung. Mit einem Anhang über seldschukische, Şav'îfü'l-Mülk-, frühosmanische, moderne zweischriftige und karamanische Grabinschriften*. Berlin 1993) bilinmektedir. Osmanlı vesikalarına kıyasen, mezartaşları için belirlenen ve genel olarak vesika terminolojisine uygun tanımlamalar beş ana rükün ile ifade edilmiştir: Tanrıyı anış (Temcîd/Invocatio), Mevtayı hayırla anış (Benedictio), Mevtanın kimliğinin zikri (Adres), Fatiha dileme, Tarih. Mezartaşında yer alan bu kısımlar içinde, tarihçiler için önemli olanları muhakkakki, kimlik ve tarih beyanlarını içeren kısımlardır. Buralarda verilen bilgilerden hareketle, herhangi bir hazire veya mezarlıkta medfûn bulunanlar hakkında çeşitli bilgiler elde etmek mümkündür. Nitekim, tanıttığımız çalışmanın önemli sonuçlarından birini, bu tür bilgilerin değerlendirilmesi teşkil etmektedir. (Bkz. Biographische Informationen, s. 82-108). Ölüm sebepleri, ölenlerin yaşları, şecere tesbiti [Özellikle aile mezarlıkları yoluyla. Burada, III. Selim Devri Vâlide Kethüdası Yusuf Ağa'nın (s. 95-104) ve Halil Hamid Paşa'nın (s. 104-108) aile mezarlıkları örnek olarak ele alınmakta, etraflı bir şekilde incelenerek, medfûn olan aile efrâdının ayrıntılı bir dökümü çıkarılmaktadır.], yollarıyla gayet özgün bulgular ortaya çıkartan bu çalışmanın, ancak büyük bir sabırla ve özverili bir mesâf sarfıyla vücuda getirilmiş olduğu, bu kısımda verilmekte olan bilgilerle daha açık bir şekilde gözler önüne serilmektedir. Mezar taşlarının şekilleri ve lâle, gül başta olmak üzere, tek, buket ve vazoda olmak üzere çiçeklerden ve selvi gibi ağaçlardan oluşan çeşitli süslemeleri, kimi mesleklere işaret eden özel tasvirleri, nişanları, sembolleri ayrı bir bölümde ve etraflı bir şekilde ele alınmış ve yeterince örneklenmiş; bunların zaman içinde kaydettiği gelişme ve değişiklikleri ve son asırda Batı etkisiyle benimsenen yeni tarzları gösterilmiş bulunmaktadır. (Die Gestaltung der Stelen: Ornamentik, Ornamentale Motive, Bedeutungstragende Abbildungen, s. 109-118).

Mezartaşının serpuşu, dolayısıyla mezartaşbaşları, Osmanlı mezartaşları incelemelerinde en önemli yerleri tutar. Bürünülen kıyafet, bunların renkleri, ayağa giyilen ayakkabı veya çizme ve başa takılan şerpuş, Osmanlı toplumsal düzeninin ve mozayığının tanımlayıcı ve şaşmaz bir göstergesidir. Bu, yalnızca toplumda edinilen yerin, iştiğal edilen mesleğin, erişilen mevkiin işareti olmakla kalmaz, toplumun, müslim ve gayrimüslim olarak ayrılan iki ana grubunun birbirlerinden kesin bir şekilde tefrikini de temin eder. Hayatın bu düzeni, mezarlıklarda da devam eder. Mevcut literatür göz önünde tutulduğunda, bu konunun, Dr. Laqueur'un çalışmalarında ilk defa bu şekilde tertib ve terkib edildiğini, bir sisteme bağlandığını, çeşitli serpuş tiplerinin tesbit edilerek, gruplara ayrıldığını, nihayet bir inceleme metodu ve standardı getirildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. (Bkz. Die Kopfbedeckungen, s. 119-138). Mezartaşbaşları bu suretle dokuz şekle ayrılmış bulunmaktadır. Bu başlıklar

için çeşitli mezarlık ve hazirelerden kimlik açıklamalı örnekler verilmiş, bunların en erken devirlerde kullanılanları ve zaman içinde gösterdikleri değişik şekil almaları takip edilmiş, aynı şekil grubuna ait olan bazı başlıkların alt gruplarının gösterilmesi gibi zorlu bir iş başarı ile aldedilmiş ve bilinen ve kolayca tanınan *Kallavi*, *Mücevveze*, *Örfî* gibi kavuk tipleri yanında, çeşitli *Kafesî* tipleri, genel olarak yalnızca "*türban*" ismiyle anılan çeşitli sâir sarık tipleri, *Kâtibî* ve bunun alt grupları, resimleri de çizilmiş olarak araştırmacının ve özellikle sanat tarihçilerinin istifadesine sunulmuş bulunmaktadır. Bu kısım, Mezartaş başlıklarındaki fes ve fes çeşitleri hakkında verilen bilgi ve bu konuda yapılan örneklemelerle tamamlanmıştır. (s. 134-136). Kadınlara ait mezartaşlarında, doğal olarak farklı olan durum ayrıca işlenmiştir. (s. 137-138). Çok nadir ve istisnâî bir örnek olarak mezartaşında *Kafesî* 'yi andıran bir sarık taşıyan bir kadın mezartaşının varlığı da resimlenerek gösterilmiştir. (Üsküdar'da Şemsi Paşa Câmii haziresinde, 1030/1620-21 tarihli. Fotoğrafı için bkz. Tablo, 9/2). Bu önemli bölüm, "Derviş Mezarları" (Derwischgräber, s. 139-144) ve "Tarihe Kaynak Olarak Osmanlı Mezartaşları" (Osmanische Grabsteine als Quellen zur Geschichte, s. 145-148) ile ilgili iki kısımla sona ermektedir. Çalışmanın nihayetine uzun listeler halinde iki ek kısım ilave edilmiş bulunmaktadır. Bunlardan ilki İstanbul'daki mevcut hazire ve türbelerin mufassal dökümünü vermekte (Anhang 1: Die Gräberfelder bei Kultbauten, s. 151-160), ikincisi ise Mezartaşları başlıkları ile ilgili bölüme bir ek olarak hazırlanmış olup, orada yapılan tasnife uygun olarak (dokoz şekil gruplandırması, bunların dışında kalan ve herhangi bir grubu sokulamayan sâir şekillerdeki mezartaşları başlıkları ve fesbaşlıklı ve kadın mezartaşları tasnifi) tanzim edilmiş örnekleme listeleridir. (Anhang 2: Listen zum Kapitel Kopfbedeckungen, s. 161-196). Mükemmel bir dizin (Indices: Personenindex, Topograpischer Index, Sachindex, s. 199-206) ve 16 levha halinde verilen 57 adet fotoğraf bu zorlu çalışmayı taçlandırmaktadır. Dr. Laqueur'ü, şükranla karşıladığımız bu mükemmel çalışmasından ötürü kutlarken, bu eserin yerli çalışmaların örneği ve teşvikçisi olmasını dilerim.

Kemal BEYDİLLİ

Şamil Mutlu, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati - Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri* -. İst. Üni. Edebiyat Fakültesi yay. İstanbul 1994, s. 148

"Tarih araştırmaları bakımından arşiv belgelerinin değeri ilim alemi tarafından kabul edilen bir gerçektir. Bununla birlikte, kütüphanelerimizde bulunan ve sayıları önemli bir yekûn teşkil eden yazma eserler, gerek belgelerin yansımadıkları husûslara da temas etmeleri ve gerekse mufassal malûmat vermeleri sebebiyle, kıymetli birer tarihi kaynak mahiyetindedirler. Yazma eserlerin, bu sayı çokluğuna karşılık, henüz değerlendirilmemiş olmaları bir yana, tam bir kataloğunun da yapılmamış olması, bu kıymetli eserlerden istifadeyi, büyük ölçüde zorlaştırmaktadır. Bu kabil eserlerden ikisi, "Safiyye Sultân-zâde" olarak şöhret bulan, Sultan II. Mahmud döneminin gayri resmi tarihçilerinden olan, Mehmed Dâniş Bey tarafından kaleme alınmıştır.